

SELÇUKLULAR DEVRİNDE KAFKASLARDA YETİŞEN İLİM ADAMLARI VE İLME HİZMETLERİ

Dr. Yaşar BEDİRHAN*

Giriş

Selçuklu Türklerinin Kafkasları fethiyle başlayan yeni dönemde bölgenin büyük şehirlerinde inşa edilen çami ve mescidler yanında medreseler ve mahalli mektepler – mollahaneler de yapılmıştı. Bu mekteplerde ve medreselerde skolastik dini ilimlerle birlikte aynı zamanda Arap dilinin sarf – nahiv, tababet, ilm-i nücüm, Doğu dilleri, edebiyat ve mantık gibi pozitif ilimler de tedris olunuyordu. Medreselerde okuyanlar dil, din, ırk ve sınıf farkı gözetilmeksizin bedava eğitim ve öğretimlerine devam ediyorlar, eğitim ve öğretim masrafları devlet ileri gelenleri veya zengin kimselerin kurmuş oldukları vakıflar aracılığı ile karşılanıyordu. Bu şehirlerde bulunan ve devlet eliyle açılmış olan medreselerde eğitim ve öğretim gören talebeler, eğer isterlerse Yakın şarkın merkezi şehirlerinde (Bağdat, Musul, İsfahan, Tebriz vb.) bulunan büyük medreselere gönderilmiyorlar ve yüksek tahsillerini buralarda kurulmuş olan Nizâmiye medreselerinde tamamlama imkanları buluyorlardı.

Umumiyetle X. ve XII. asırlarda İslam beldelerinde ilim ve medeniyet yüksek seviyelerde idi. İlimin inkişafında İslamı kabul etmiş ve ona hizmet etmiş olan bütün milletlerin katkısının bulunduğu bilinen bir gerçektir. İslam dünyasında ilmin ve medeniyetin yükselmesinde Kafkasların büyük şehirlerinde yetişmiş olan birçok ilim adamı bulunmaktadır. Tarihçilerin kaydettiklerine göre, Şarkın büyük şehirlerinde tahsil görüp, büyük ilim adamı olan Azerbaycanlı, Şirvanlı, Beyleganlı, Tebrizli, Nahcivanlı vb. ilim adamlarının tespit edebildiğimiz isimleri şunlardır.

“Mekki İbn Ahmed el – Berdeî, Said İbn Alurî el – Ezdî, Abdulaziz İbn el – Hasen el – Berdeî, Abdu’l – Hasen Yakub İbn Musa el – Erdebilî, Said İbn Amuru’l – Berdeî, Ebu Bekr Hüseyin İbn Ali Yezdâni, Ahmed İbn Süleyman Tebrîzî, Mir Hüseyin Şirvânî, Fakih Ebu’l - vefa Muhammed Merendî,

* Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Anabilim Dalı – KONYA

Bahmendar İbn Merzban, Hatib Tebrizî"¹ vb. ilmin muhtelif sahalarında haklı şöhret elde etmişlerdir.

1 – İslami İlimlerde (Hadis İliminde) Yetişmiş Büyük Alimler ve Eserleri

Kafkaslarda X. XII. asırlar arasında yetişmiş, ismi hadis literatürüne geçmiş birçok hadis alimi de bulunmaktadır. Ancak biz burada kaynaklarda isimlerinden sıkça bahsedilen birkaç hadis alimi üzerinde duracağız.

a – es – Sâbüni (983 – 1057).

İsmi , Ebu Osman İsmail b. Abdirrahman b. Ahmed b. İsmail b. İbrahim en – Nisâbüri'dir. Hadis, fıkıh ve tefsir ilimlerinde imam olan es – Sâbüni, "**Şeyhü'l-İslam**" lakabını almıştı. Horasan da dahil birçok yerde hadis okutan alim, özellikle Cibal, Azerbaycan gibi Kafkasya'nın büyük beldelerindeki medreselerde ders okutarak pek çok talebe yetiştirmiştir.²

es – Sâbüni, devrin büyük alimlerinden Ebu Tahir Muhammed b. Fadl, Ebu Bekir el – Cevzeki, el- Hâkim en – Nisâburî, Zahir b. Ahmed es – Serahsi, Ebu Said Abdullah b. Muhammed er – Râzî el – Haffaf'dan ders almıştır.³

es – Sâbüni'yi İslam aleminde isminden söz ettiren ve onun hadis sahasında tanınmasına neden olan eserleri şunlardır: Kitabü'l – Mieteyn (100 hadis, 200 hikaye ve eserdeki hadislere uygun 200 beyiti ihtiva eden muhteşem bir eserdir), el – Erbeun, Akidettü's – Selef, Zemmül Kelam, Menazillü's-Sairin (Tasavvufa dair), el- Faruk fi's-Sıfat, el- Fusul fi'l- Usûl, vb.⁴

Kaynakların verdikleri bilgilere göre, daha on yaşından itibaren cami ve medreselerde vaaza başlayan es – Sâbüni, yaklaşık altmış sene vaizlik, yirmi yıl da hatiplik yapmıştır. Şafii mezhebinden olan alim, kendi devrinde ortaya çıkan felsefi sapkınlıklara karşı da mücadele etmiş ve birçok ünlü hadis alimlerine hocalık etmiştir.⁵

b – Ebu'l – velid ed – Derbendî (öl. 1063):

Selçuklu kartalının Kafkas dağlarında fırtına gibi estiği, Kafkasların Selçuklular tarafından Türkleştirilip İslamlaştırıldığı bir dönemde yaşamıştır. Asıl adı; el – Hasen b. Muhammed b. Ali b. El – Belhî'dir. Türk İslam şehirlerinin

¹ Belihanlı , N. M, IX. XII. Asır Arap Coğrafyaşunas Seyyahları Azerbaycan Hakkında, Bakü 1974, s. 77 – 79.

² Topaloğlu, N, Selçuklu Devri Muhaddisleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınevi, Ankara 1988, s. 56.

³ Topaloğlu, N, s. 56.

⁴ Topaloğlu, N, s. 56.

⁵ Topaloğlu, N, s. 56.

başında gelen ve bir nevi doğunun batıya açılan kapısı mesabesinde olan meşhur Derbend'e nispeten ed – Derbendî adını almıştır.

Zehebi'nin, hadiste hafız, ve imam diye tavsif ettiği Ebu'l – Velid ed – Derbendî, Kafkasya bölgesinden İskenderiye'ye kadar muhtelif şehirleri dolaşarak, herkesin bilmediği, duymadığı rivayetler ve isnatlar toplamış ve rivayet etmiştir. Hadis uğrunda çok seyahat etmiş olan bu muhaddis, Semerkant'da vefat etmiştir.⁶

c - Ebu Tahir es- Silefi (1082 – 1180)

Asıl adı Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Silefe el- Cürvânî el – İsfahânî'dir.

Sadrü'd-Din ve İmadü'd-Din lâkapları ile meşhur olan büyük hadis alimi, büyük hâfız es – Silefi; muhaddis, fâkih, kâri ve edebiyatçıydı. İsfahan'da doğmuş olmasına rağmen İmparatorluğun birçok büyük şehri için dolaşmış ve ilmi tahsilini tamamlamıştır. Selçuklu Devletinin gerilemeye yüz tuttuğu bir dönemde Kafkaslara giderek Azerbaycan'da uzun yıllar kalmış ve hem edebiyat tahsil etmiş, hem de Azerbaycan medreselerinde hadis ve fıkıh dersleri vermiştir.⁷ Kafkasya'nın birçok camii ve medreselerinde vaaz ve hatiplik de yapan es – Silefi, Şafii mezhebine müntesip olup, ömrünün son yıllarını İskenderiye'de geçirmiştir. velüd bir musannif olmakla birlikte, tedrisle de hayli meşgul olmuş ki, Zehebi'nin onun için; “*es – Silefi'den başka, seksen küsur sene hadis okutan hiç kimse bilmiyorum*” dediği rivayet edilir.⁸

Es – Silefi'nin en meşhur eserleri arasında, *es – Südasıyyat, el – Eczaü'l – silefiyyat, el – Erbeun, el – Müselsel bi'l – Evveliyye* yer almaktadır.⁹

ç – el – mü'temen es – Sâci (1053 – 1153):

Asıl ismi Ebu Nasr el – Mütemen b. Ahmed b. Ali b. el – Hüseyin b. Ubeydillah el – Makdisi el – Bağdâdî er – Râbeî'dir.

Bağdat muhaddisi olarak şöhret yapmış olan es – Sâci, hadiste hâfız ve hüccet idi. İslam dünyasının büyük medreselerinde pek çok alimden hadis ilmi almıştı. İsminden de anlaşılacağı üzere Azerbaycan'da uzun süre siyasi hâkimiyet sürmüş olan Sâciler sülalesinden olmalıdır. Zühd ve takva sahibi de olan es – Sâci, Herat'da on yıl ikamet etmiş, Bağdat'da vefat etmiştir. Hakikaten çok miktarda hadis öğrenmiş, özellikle hadis metinlerini gayet iyi ezberlemişti. İslam kaynaklarında onun için; “*es Sâci sağ kaldığı müddetçe kimsenin Resulullah'a yalan isnat etmesi mümkün değildir*”¹⁰ denilmektedir.

⁶ Topaloğlu, N, s. 57.

⁷ İbnü'l – Esir, el – Kâmil, C. XI, s. 469, İbn Kesir; el – Bidaye, C. XII, s. 307.

⁸ Topaloğlu, N, s. 89.

⁹ Topaloğlu, N, s. 89.

¹⁰ İbnü'l Esir, C. X. s. 500, Topaloğlu, N; s. 103.

2- Pozitif Bilimlerde Kafkaslarda Yetişen İlim Adamları

İslam tarihçileri Kafkasya bölgesinin ayrı ayrı birçok şehirlerinde yetişmiş olan birçok alimlerin isimlerini sayarlar. Kaynaklara göre Kafkasya'da yaşayan Müslümanların çoğu o zamanlar Şii'likten uzak, koyu Sünni olup, çoğu da Hambeli mezhebinde idi. Kendilerinde mezhep taassubu görülmezdi. Bunlar daha ziyade, hadis, astronomi, tababet, felsefe riyaziye ilmine önem verirdi. İbn Havkal, Mukaddesi ve Yakubi gibi İslam tarihçilerinin ifadelerine göre, münevver Kafkasyalılar, kalam ve mantık ilmine istihkâr ile bakmışlar, fakat astronomi¹¹ ve hadis ilimlerinde mühim şahsiyetler yetiştirmişlerdir.¹²

Kaynaklar X. XI. ve XII. yüzyılı Kafkasya bölgesinin medeniyet ve kültür bakımından en yüksek ve parlak devri diye adlandırmışlar. XI. ve XII. yüzyıllarda Kafkasya şehirlerinde iktisadi ve ticari faaliyetlerin artması halkın sosyal düzeyinin yükselmesi, Selçuklu Devletinin bölgede sağlamış olduğu güven ortamının müspet ilimlere olan ilgiyi ve rağbeti arttırmıştır.¹³ Bu ilimlerden özellikle nücûm ilmi daha çok dikkat celbetmektedir.

a – Fazıl Feride'd-din Şîrvânî

Nücûm ilmiyle uğraşan alimlerin en önemlilerinden biri olarak Fazıl Feride'd-Din Şîrvânî'yi söyleyebiliriz. Doğum ve ölüm tarihleri hakkında kaynaklar fazla bilgiler vermemiş olsa da, Selçuklu Sultanı Alp Arslan devrinde yaşadığına dair emareler bulunan Fazıl Feride'd-Din Şîrvânî, otuz yıldan fazla bir süre muntazam olarak astronomi ilmiyle uğraşmıştır. Devrinin meşhur astronomlarından olan Fazıl Feride'd-Din Şîrvânî birçok yıldız cetveli de tertip etmiştir.¹⁴ Azerbaycan'da Örengala'da yapılan arkeolojik kazılar sonucu bulunan bir çok materyal, Azerbaycan'da astronomi ilminin Selçuklular devrinden itibaren inkişaf ettiğini gösterir.¹⁵

b – Bahmenyâr İbn Merzbân

Bu devirde mantık ve felsefe sahasında daha büyük ilerleyiş göze çarpmaktadır. Türk filozofu Ebu Ali İbn Sina'nın mantık ve felsefe sahasındaki büyük eserleri, özellikle eski Yunan felsefesinin, hususiyile Aristo felsefesi düşüncesinin Yakın Şark'da yayılması, Kafkasya'da bu ilme ilgiyi daha da arttırmıştır. Büyük filozof Bahmenyar İbn Merzban, Ebu Ali İbn Sina'nın talebesi ve velihtı olmuştur.¹⁶ Bahmenyar XI. asırda da "*her şeyin esasını en umumî manada varlık teşkil eder*" tezinin savunucusu olmuştur. O, sebep ve netice hakkında

¹¹ Seyyid H. N, İslamda Bilim ve Medeniyet, İstanbul 1991, s. 180.

¹² Togan, Z. V, "Azerbaycan", Md. İ. A. C. II, s. 96.

¹³ Zeydan, C, İslam Medeniyeti Tarihi, (Çev. Z. Megamiz), İstanbul 1973, C. III, s. 390.

¹⁴ Buniyatov, Z, Azerbaycan Tarihi, Bakü 1992, s. 310, 311.

¹⁵ Buniyatov, Z, s. 314 vd.

¹⁶ Corbin, H, İslam Felsefesi Tarihi, Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne, (Çev. H. Hatemi), İstanbul 1994, s. 310, Seyyid Hüseyin Nasır, s. 293, 301. Buniyatov, Z; s. 310, 311.

düşünceleriyle kaderci yaklaşıma karşı çıkıyordu. Bahmenyar; hareket, zaman ve mekan felsefi kategorilerinin düzgün ilmi şehrini vererek, onların birbiri ile güçlü birlikteliğini göstermiştir. Onun "*Mantığa Dair Zinet Kitabı*", "*Tahsil Kitabı*", "*Güzellik ve Saadet Kitabı*", "*Musikî Kitabı*", "*Metafizik İlminin Mevzuuna Dair Görüşler*", "*Mevcutatın Mertebeleri*" adlı eserleri müellifine ölmez şöhret kazandırmış ve muhtelif zamanlarda birçok yabancı dillere de çevrilmiştir. Yalnızca Azerbaycan'da değil, Orta asırlarda Müslüman şehirlerde de felsefi fikrin inkişafında Bahmenyar'ın büyük rolü olmuştur.¹⁷

c – Hatib Tebrizî (1030 – 1108)

Büyük filozof Hatib Tebrizî de bu devirde yaşamış ve eserlerini yazmıştır. O, felsefe, mantık, ve edebiyata dair birçok eserin sahibi olmuştur. Hatib Tebrizî (1030 – 1108) Tebrizde doğmuş, Bağdat'ta, Şam'da ve Mısır'da öğrenim görmüştür. O, Ebu'l – Ülä Maari gibi meşhur Arap filozofunun talebesi olmuş, Bağdat'taki "*Nizâmiyye Medresesi*"nde hocalık yapmıştı. Müslüman şarkında o, iradeli ve istidatlı alim olarak şöhret bulmuştur. Onun eserlerinin bir kısmı, Avrupa dillerine de tercüme edilmiştir.¹⁸

Tebrizli âlimlerden Ebu Zekeriya Yahya İbn Ali ve Ebu Mansur İbn Ahmed de birçok kıymetli eserlerin sahibi olmuştur.

d – Berdei-i Muhammed İbn Abdullah

İslam fihkî (yani hukuk) sahasında Şamahı'lı Ebu Bekr Muhammed Şirvânî ve Berdei-i Muhammed İbn Abdullah meşhur idiler. Berdei-i Muhammed İbn Abdullah Berde'de doğmuş, Bağdat'ta yaşamıştır. O, İslam hukukuna dair "*Muhalefetçilere Cevap*", "*İslam Hukukunun Esaslarına Dair Mecelle*", "*İmamete Dair Kitap*"¹⁹ vb. birçok kıymetli eserlerin müellifidir.

3 – Kafkasların Yetiştirdiği Büyük Edip ve Şairler

a- Katran-ı Tebrizî

Selçuklular devrinde edebiyat sahasında da büyük şahsiyetler yetişmiş ve önemli eserler vücuda getirmişlerdir. Özellikle saraylarda yetişen şairler yazılı edebiyatın inkişafında önemli rol oynamışlardır. XI. asır saray şairlerinin en meşhurlarından birisi Katran-ı Tebrizî'dir. O, Tebriz yakınlarında Şadiabad'da doğmuş, (1010 – 1080) sonra Gence'ye gelerek Şeddadiler sarayında büyük itibar kazanmıştır. Şair, Tebrize döndükten sonra Gence ve Nahcivan sarayları ile alakasını sürdürmüştür. Tebrizî tarihi manzumelerinde XI. asırda ülkede meydana gelen kanlı olayları tasvir etmiştir. O, birçok tarihi hadiselerin, tasvir ettiği kanlı

¹⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, s. 293 – 301.

¹⁸ Onullahi, S. M, XII. – XVII. Asırda Tebriz Şehrinin Tarihi, Bakü 1982, s. 41 – 44. Seyyid H. N; s. 180.

¹⁹ Belihanlı, N. M, IX. XII. Asır Arap Coğrafyasına Seyyahları Azerbaycan Hakkında, Bakü 1974, s. 177.

olayların şahidi olmuştur. Onun Tebriz depremine (1042)²⁰ dair yazdığı şiir tarihi bakımdan çok önemlidir. Tebrizî kendinden sonra gelen şairlere de büyük tesir göstermiştir. Onun eserleri *Ebu'l- Ülä, Felekî* ve *Hâkânî* gibi şairlerin eserlerine de yansımıştır.²¹

b- Ebu'l- Ülä Gencevî

Tebrizî'den sonra saray şairleri içerisinde dikkati çeken Ebu'l - Ülä Gencevî gelmektedir. O, Gence'de doğmuş ve eğitimini de orada tamamlamıştır. Derin bilgisi ve istidadına göre o, Şirvanşahlar sarayında "*Şairlerin Sultanı*" rütbelerine yükselmişti. Şirvanşah Manuçahr'e (1190 - 1240), Ahistan'a ve evlatlarına kasideler yazan bu şair, çağının tanınmış müneccimlerinden Felekî-i Şirvânî ile İzze'd-Din Şirvânî Efdalü'd-Din Hakanî'nin hocası olmuş,²² onlara şiir ve kültür zevkini aşılamıştır.

c- Felekî-i Şirvânî (1108 - 1146)

Felekî-i Şirvânî (1108 - 1146) Şamahî'da doğmuş, eğitimini orada tamamlamış ve ilm-i nücumu derinden öğrenme imkanı bulmuştur. Devrinin büyük müneccimlerinden sayılan Felekî, müneccimlik ilmine dair kitap da yazmıştır. Onun şiirlerinde Şirvanşah Manuçahr'ın kazandığı muharebelerin dehşeti tasvir olunur.²³

d- Mahsetî-i Gencevî

XII. asırda Azerbaycan'da saray dışında gelişen halk edebiyatının meşhur şahsiyetlerinden biri şair Mahsetî-i Gencevî'dir. Onun irticalen söylediği rübailer, muasırları ile karşılıklı şiir okuması uzun müddet halk arasında ağızdan ağıza söylenerek âdeta bir destana dönüşmüştü. Mahseti hanım, devrinin istidatlı şairesi olmakla halk içerisinde büyük bir itibar ve hürmet kazandı. Onun sosyal ve ahlaki mevzularda yazdığı rübailer, değil Azerbaycan'da, hatta Yakın Şark ülkelerinde dahi yayılmıştı.²⁴

e - Efdalü'd-Din-i İbrahim Bâdil b. Ali Şirvânî, (Hâkânî) (1126 - 1199)

Azerbaycan'da Selçuklular çağında yetişmiş bir başka şair de Efdalü'd-Din-i Hakânî'dir. Hâkânî (1120 - 1199) Şamahî'da sanatkâr bir aileye mensup olarak doğmuştur. İlk tahsilini de alim bir şahıs olan amcasından almıştır. Hâkânî gençliğinde ilme büyük ilgi duyardı. O, Arap ve Fars dillerini çok iyi bildiği gibi, dilciliği, felsefeyi, mantığı, ilm-i nücumu, riyaziyeyi, İslam fikhını ve şiiri çok iyi bilirdi. Coşkun yapısı ve şairlik yeteneği Ebu'l - Ülä Gencevî'nin dikkatini çektiğinden, Efdalü'd-Din, Şirvanşahlar sarayına davet olunmuş ve hemen

²⁰ Onullahi, s. M, s. 41.

²¹ Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I, Bakü 1991, s. 89 - 91.

²² Caferoğlu, A, Türk Kavimleri, İstanbul 1988, s. 60.

²³ Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I, s. 111.

²⁴ Caferzâde, Azize, Azerbaycan'ın Aşık ve Kadın Şairleri, Bakü, 1991, s. 15 - 19.

“*Hâkânî*” lakabını kazanmıştır.²⁵ Şairler arasında böyle bir unvan kazanmasına rağmen, saray muhiti onu usandırmıştı. Halktan uzakta yaşamak onun için çekilmez bir hâl almıştı. Hâkânî şiirlerinin birinde kendinin halka daha yakın olduğunu belirtmek için derki;

“İstemirem adımı çağırsınlar Hâkânî;

*Men yoksullar şairi, Helgâniyem Helgâni !”*²⁶

Hâkânî'nin şiirlerinde, özellikle yakın çevresinde bulunan emirler için yazdığı kasidelerinden o devrin bir takım siyasi olayları ile ilgili bilgiler rastlamaktayız. Bunu sırası geldikçe anlatmaya ve değerlendirmeye çalışacağız. Mesela, Halhal ve Azerbaycan hâkimi olup 1146'da öldürülen meşhur Selçuklu kumandanlarından Abdurrahman Togan-Yürek'in oğlu Rukneddin Muhammed'in Gürcülerle yaptığı bir savaşta şehit düşmesi üzerine (h. 556/ 1161)²⁷ onun için bir kaside yazdığını görüyoruz.

Hâkânî'nin, Büyük Selçuklu Sultanı Sancar'a büyük bir muhabbet ve sevgi beslediği de bilinmektedir. Şirvan'dan ayrılıp Sultan Sancar'ın sarayına gidip onun yanında kalmayı planladığı bir sırada Şirvanşah'ın girişimiyle, Rey hâkimi tarafından alıkonulan Hâkânî, bu planında başarılı olamamıştır. Sultan Sancar'ın 1153'te oğuzlar ile muharebe edip, bütün İslam aleminde derin akisler uyandıran mağlubiyet ve esaretini²⁸ “*adı Horasan olan o vefa Kâbes'nin, fil gibi hadiselerin ayağı altında çiğnenmesin!*” üzüntüyle Rey'de öğrenmiş ve Irak Selçuklularından Gıyaseddin Muhammed b. Mahmud (1153 – 1160) için yazmış olduğu kasidesinde, onu oğuzlardan intikam almaya teşvik etmektedir.²⁹

Derbend Meliki Arslan da dahil Muzaffereddin Kızıl Arslan Osman b. İldeniz ve Menuçehr gibi devrin bir çok meliki için kaside ve şiirler yazan Hâkânî, Sultan Arslan b. Tuğrul (1161-1177)'un Aphazya seferi sırasında (1163) ona bir terhib-i bend yazmış ve Menuçehr'in oğlu Ahistan'ı kendisine karşı olumsuz tavrından dolayı Sultana şikayet etmiştir.³⁰ Çünkü Menuçehr'in oğlu Ahistan babası öldükten sonra tahta geçmiş ve Hâkânî'ye karşı olumsuz tavır takınmaya başlamıştır. Onun yaptığı en büyük haksızlık ta, ona verilen 30.000 dirhem yıllık ile elinde bulunan iktalarını alması olmuştur. Böylece ona verilen maaş kesildiği gibi, iktâ ile berati da elinden alındı ve şair iki üç yıl gelersiz kaldı.³¹

²⁵ Caferoğlu, A, s. 61.

²⁶ Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I, s. 121.

²⁷ İbnü'l-Esir, C. XI, s. 178.

²⁸ Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı”, DTCFD., C. V. Sy, 2, Ankara, 1947, s. 158 vd.

²⁹ Ateş, A, s. 88.

³⁰ Ravendi, Rahatü's- Sudur ve Ayetü's-Surur, (Çev. A. Ateş), T.T.K. Ankara 1957, C. I.s. 287, İbnü'l-Esir, C. XI, s. 188.

³¹ Ateş, A, s. 90.

Şair sarayın baskısından ve sıkıntısından kurtulabilmek için 1156 yılında Yakın Şarka seyahate çıkar. Bir çok şehirleri gezer. Seyahati sırasında “*Medain Harabeleri*” adlı felsefi şiirleri ve “*Tuhfetü’l – İrakeyn*” adlı mesnevisini yazar. Onun yüksek felsefi mana taşıyan meşhur “*Medain Harabeleri*” adlı kasidesinde şaha ve saraya olan nefreti açıkça his olunur. O, eserde Sasanilerin payitahtı Medain’in acı akıbetini tasvir etmekle, muasırı olan sultanlara ve krallara ibret dersi vermek istemiştir.

Hâkâni, 1160 yılında seyahatini bitirip yeniden saraya döndüğünde onu zor günler bekleyecektir. O, Şirvanşah Ahistan’ın tağyirlerine dayanamayarak 1170 yılında Beylegan’a kaçarken Şirvanşah’ın adamları tarafından yakalanıp, geri götürülür ve Şirvan kalesine hapsedilir. Hapiste kaldığı yedi ay müddetinde O, “*Hapsiyye*” adlı şiirlerini yazdı. Bu sırada Bizans Prenslерinden Andronicus Comnenus, Şirvan’a gelmişti. Hâkâni, bütün zekasını kullanarak yazdığı iki kaside ile affi için Şirvanşah nezdinde tavassutta bulunmasını rica etti. Galiba bu şefaath sayesinde, 1173 –1174 senesinde serbest bırakıldı.³² Bu da bize göstermektedir ki, artık Selçuklu sultanlarından daha fazla Bizans Prenslерinin Kafkasya feodal devletleri üzerinde etkisi bir hayli fazladır.

Hâkâni, 1173 yılında ailesi ile birlikte Tebriz’e göçer ve ömrünün geri kalanını orada geçirir. Onun hayatının son zamanlarında çok ıstırap ve çile çektiği bilinmektedir. Genç yaşta oğlunu ve kızını kaybeden Hâkâni, kısa süre sonra eşini de kaybeder. Yalnızlığa dayanamayan şair şiirlerinin birinde:

“*Bir hemdemim olaydı, bir yoldaşım olaydı,*

Gece – gündüz sinemi yandıran da gam – keder”³³ demektedir.

Şiirlerinin acı bir hayat tenkidini yansıtması, sahibini takibata uğratmış, hapse attırıştır. İlk mesnevi tarzı şairlerinden sayılır.³⁴

Nizâmî-i Gencevî gibi, Hâkâni de şiirlerini Farsça kaleme almıştır. Bu nedenle bir çok ilim adamı bunlar için “*İran Edebiyatı Şairi*”³⁵ demektedirler. Halbu ki bunun sebebi Farsça’nın bölgede edebiyat dili olarak geçerliliğini korumasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Hâkâni, şiirlerinde değişik ilim dillerine ait terminolojiyi de kullanmıştır. Bu da devrin şairlerinin yalnızca edebiyatla uğraşmayıp, bir çok ilme ilgi duydukları gerçeğini ortaya koymaktadır.

³² Erkılıç, Süleyman C., Anı al- Kalb, İstanbul 1944, s. 6 vd.

³³ Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I, s. 123.

³⁴ Caferoğlu, A; s. 61.

³⁵ Cevâdi , Seyyid Ziyaeddin, “Kudegânehâyi – Hâkâni,”s. 18 vd.

f – Nizâmî-i Gencevî (1141 – 1209)

XII. asrın Selçuklu dünyasında iki büyük şairden bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi, Sultan Sancar'ın meşhur kasidedisi Enverî, diğeri ise Kafkasya'nın önemli şehirlerinden biri olan Gence şehrinde dünyaya gelmiş, orada yaşamış ve orada ölmüş olan, manzum romanlarıyla tanınmış mesnevîci Nizâmî (1141 – 1209) dir.³⁶

Cemale'd-Din Ebu Muhammed İlyas b. Zâki b. Muayyad Nizâmî, Kafkasya'nın belki de dünyanın büyük şairlerinden biridir. Kaynakların verdiği bilgilere bakılırsa, çocukluktan yetim kalmış, ancak devletin imkânları ile iyi bir medrese tahsil almış, ciddi mütalâa yoluyla mantık, felsefe, tarih, coğrafya, musiki ve bir çok ilimleri derinden kavrayabilmiş ve ilgilenmiştir.

Avrupalı alimlerin Nizâmî için; "*Firdevsi'den sonra Şark'ın en büyük şairidir. Eserleri yalnız İran şiirini değil, Türk şiirine de epey müessir olmuştur*" dediklerini W. Barthold kaydetmektedir.³⁷

Nizâmî, daha muahhar devirlerde de kuvvetle Sünnî olan Gence muhitinde³⁸ son derece iyi bir tahsil görmüştür. Hatta eserleri okununca, Gence gibi küçük ve her zaman Hıristiyan Gürcülerin taarruzuna maruz kalan bir sınır şehrinde, kendisinin bilhassa nücüm ilmi ile felsefe sahasında o derece geniş ve esaslı bilgileri nasıl elde ettiğine hayret etmemek kâbil değildir. Çağdaşı ve dostu Hakânî Şîrvânî misali olmasa, onun ilk gençlik çağını her halde hiç olmazsa Bağdat gibi mühim bir kültür merkezinde geçirdiğini kabul etmek lâzım gelirdi. Fakat elde bulunan mevcut bilgiler onun Gence'yi hiç terk etmediğini, hatta kendi eserlerinde; "*Gence'nin kendi eteklerini bağladığını, şehre bağlı kaldığını, biraz da teessüfle defalarca tekrar eder*".³⁹ O halde tahsilini doğum yeri olan Gence'de tamamlamış ise, burada XII. asırlarda yani Selçuklu asrında bir Bağdat'ı, Horasan'ı, İsfahan'ı vb. devrin büyük ilim ve kültür muhitlerini aratmayacak derecede yüksek bir kültür hayatı mevcut olması gerekir.

Nizâmî'nin yaşadığı dönemde bölgenin ilmi ve kültürel yapısı oldukça yüksek olduğu gibi, fikri yapı itibarıyla de bir çok Sünnî tarikatlerin kök salmış olduğunu görmekteyiz. Bazı kaynaklarda, "*Nizâmî'nin Ahi Farac Zencani'nin müridi olup, uzun zaman onun hizmetinde kaldığı*"⁴⁰ kaydedilmektedir. Böylelikle

³⁶ Köprülü, M. F; Barthold, W, İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara, 1984, s. 56. Hudiyev, N; Azerbaycan Edebi Dilinin Teşekkülü, Bakü, 1991, s. 121. Ateş, A, "Nizâmî" Md. İ. A. C. IX, s.318. Tarbiyat, Muhammed Ali, Danişmandân-ı Azerbaycan, Tahran 1314, s. 351, 385, Resulzade, M. E., Büyük Azerbaycan Şairi Nizâmî, Ankara 1951, s. 10. Aliyev, Rüstem, Nizâmî-i Gencevî, Bakü 1991.

³⁷ Köprülü, M. F; Barthold, W; s. 56.

³⁸ Kazvini, Asar'ı-Bilad, Kahire 1357, s. 241.

³⁹ Ateş, A, s. 310.

⁴⁰ Tarbiyat, M. A., s. 365. Ancak Lamii Çelebi, Nefahatü'l-Üns, (İstanbul 1270, s. 197) adlı eserinde *Ahi Farac Zencani'nin 1048 yılında vefat ettiği*ni kaydetmektedir. Aynı

Ahilik tarikatının daha Anadolu'dan çok önce Kafkasya bölgesinde büyük bir faaliyet içerisinde olduğu görülmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Ahilik tarikatı, Türklerin Anadolu'ya gelişinden çok daha önce özellikle İran ve Kafkasya bölgesinde yerleşmiş ve kökleşmiştir.⁴¹

Nizâmî devrinde bölgenin kültürel ve fikri yapısının böylesine yüksek olmasının bir başka nedeni de, Selçuklu sultanlarından başka, bölgede hüküm süren yerli feodal beyliklerin emirlerinin de ilim adamı ve şairlere büyük değer ve kıymet vermelerinden kaynaklanmaktadır.

Nizâmî, açıkça söylediği üzere, kasidelerini gönderdiği bir çok hükümdardan iyi karşılıklar görmekte idi. Hatta bunlardan biri olan Derbent hükümdarı, kendisine Kıpçak asıllı bir cariyeye göndermiş idi.⁴² Bundan sonra ise *Mahzan el-Esrar*'ını yazıp, bunu Erzincan'da hüküm süren Mengüçükler'den Malik Fahre'd-din Behramşah'a götürülüp bizzat takdim etmek istedi; fakat yolların asayişsizliği sebebi ile, eserini ona göndermek mecburiyetinde kaldı. Behramşah, adını ebedileştireceğini kolayca anladığı bu esere mukabil Nizâmî'ye 500 altın dinar, 5 rahvan katur, tam koşumlu 5 at ve kıymetli elbiseler gönderdi.⁴³

Büyük bedii güce ve felsefi derinliğe malik olan Nizâmî, sadece orta asır Azerbaycan ve Kafkasya medeniyetine değil, hemen bütün Şark medeniyetine de güçlü tesiri olmuştur. Kendi halkının büyük tarihi ve zengin medeniyetini çok iyi tanıyan ve seven Nizâmî-i Gencevî, başka milletlerin tarih, kültür ve medeniyetlerine de ilgi göstermiş ve onlara saygı da kusur etmemiştir. Onun zengin kültürü ve engin dehasında bu husus özellikle anlaşılmaktadır. Nizâmî, daha gençliğinden itibaren şiirin ulviyetini ve yüceliğine önem vermeyen saray hayatından ayrı kalmaya çalışmıştır. Şirvanşah Ahsitan ve Atabey Kızılarslan'ın onu saraya davet etmeleri olumlu sonuç vermemiştir. Ömür boyu saray teşrifatına, kanun ve kaidelerine uymaktan kaçınan Nizâmî ilim ve edebiyatın savunucusu olmuştur.⁴⁴

Gence'de oturarak yazdığı kısa şiirleri ve mesnevilerini türlü vesileler ile, civar hükümdarlara gönderen Nizâmî, Şirvanşah Ahsitan ve Atabey Kızılarslan gibi memduhlarının davet etmesine bile olumlu cevap vermemiş, Gence'den

çağda yaşamış olsalar bile, bu şeyhin Zencan'dan hiç çıkmamış olması nedeniyle, Nizâmî'nin onunla görüşerek, onun müridi olması hem zaman, hem de mekan bakımından, imkânsızdır. Ancak olsa olsa, Ahi Faraç'ın tarikatının Gence'de bulunan bir kolunun müridi olabilir.

⁴¹ Bu konu ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. M. Bayram , Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu, Konya 1991, A. Y. Ocak, Türk Sufiliğine Bakışlar, İstanbul, 1996.

⁴² Ateş, A., ibid.

⁴³ İbni Bibi, al- Avamirü'l-Alaiya, Nşr, N. Lugal, A. Erzi, Ankara 1956, s. 71 vd. Turan, O, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 62. Sümer, F, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TTK. Basımevi, Ankara 1990, s. 12.

⁴⁴ Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I, s. 129. Caferoğlu, A; s. 61.

ayrılmamıştır.⁴⁵ Yalnız bir defasında, Hüsrev ve Şirin'i yazdıktan ve Azerbaycan Atabey'i Şemseddin Muhammed Cihan Pehlivan'ın ölümünden (1186) az sonra Gence'ye 30 fersahlık mesafeye gelmiş olan Tuğrul II. b. Alp Arslan (1177 – 1194) haberci göndererek, kendisini davet etmiş ve Nizâmi de, bunu kabul etmek mecburiyetinde kalıp, onun yanına gitmiştir.⁴⁶ Bazı kaynaklar Nizâmi'nin çağdaşı ve dostu Hakâni ile mektuplaştığını, hatta Hakâni'nin Gence'ye onu görmeye geldiğini kaydetmektedirler.⁴⁷

Nizâmi'nin başarısı zamanın büyük dar çerçevesi içerisinde taşarak, Şark alemine yayılmış, onun ölmez beşeri ideali bütün insanlığı sarmıştır.

Nizâmi-i Gencevî'nin ölmez eserleri, “*Sırlar Hazinesi*”, “*Hüsrev ve Şirin*”, “*Leyla ve Mecnun*”, “*Yedi Gazel*” ve “*İskender- Name*” dir. Bu büyük şair ve ilim adamı, adı dünya durdukça duracak olan Nizâmi'nin şiirleri “*Hamse*” diye bilinen divanında toplanmıştır. Bundan başka, lirik şiirler ve gazeller de onun eserleri içerisinde önemli yer tutar. Lakin Nizâmi'yi dünya edebiyatı tarihinde meşhurlaştıran, ona büyük önem kazandıran manzum olarak yazmış olduğu eserleridir. “*Hamse*”ye dahil olan felsefi görüşlerini ortaya koyan hayatın çeşitli yönlerine değinen yirmi manzum hikayeden ibarettir. Bu hikayelerin ana temasını şuur ve vicdanlı insanları zulmü ifşa etmeye, zalimlere karşı hoşgörü ve amansız olmaya çağırması teşkil eder. “*Sırlar hazinesi*” Nizâmi'nin didaktik ve felsefi eseri olmakla, doğu edebiyatına birçok yeni boyutlar kazandırmıştır.

Kafkasya Türklüğünün yetiştirmiş olduğu bu büyük ve asil ruhlu şairi, aynı zamanda dini fikirleri bakımından da dikkate değer. Binlerce defa halvete çekilmesi ve 40'dan fazla çile çıkarması gibi hareketleri ile belki, “*Vahdet-i vücûd*” manasında değil de, dünyada kanaat ile ve nefis riyazeti ile yaşama manasında bir tasavvuf akidesine sahip olduğunu düşündürebilir; fakat onun dini düşünceleri bu telakkinin de çok ilerisindedir.

Selçuklu Devletinin kuruluşundan az sonra Hasan Sabbah'ın çalışmaları ile, İran'da çok kuvvetlenen Bâtını – İsmaili cereyanlara ve bunların dayanmak istedikleri felsefi fikirlere ⁴⁸ karşı, büyük sofi ve kelimacı Gazali gibi, Nizâmi de şiddetle cephe almıştır. Hatta Azerbaycan ve Kafkasya'nın diğer bölgelerinde zuhur eden bu tür hareketlere karşı şiddetle müdahale edilmesini dile getirmektedir. Selçuklu Sultanı Tuğrul II. b. Alp Arslan'ı överken, ondan memnun olmayanların “*İsmail*”⁴⁹ olduğunu söyler ki, bu siyak içinde, kelimeyi büyük bir aşağılama ve hakaret manası ile kullandığı ortadadır. Ona göre akıl, ilahi menşesine rağmen, çok mahduttur, onunla bir çok şeyler çözülebilir, fakat o ilahi iradenin künhüne

⁴⁵ Azerbaycan Edebiyatı Tarihi I, s. 129, Caferoğlu, A, s. 161.

⁴⁶ Ateş, A., s. 310.

⁴⁷ Ateş, A., “Hakâni'nin Mektupları Dergisi”, Belleten, Ankara, 1961, Sv. XXV, s. 247.

⁴⁸ Bkz. “Batıniye” Md. İ. A. C. II.

⁴⁹ Musayev, F. M., Orta asır Azerbaycan Tarihine Dair Farsdilli Senedler, Bakü, 1977, s. 14, Terbiyat, M. A, s. 367, 368.

eremez.⁵⁰ Böylelikle o, bazen görünüşte biraz hatalı olmakla beraber, en yüksek düşünce merhalelerine erişmiş ve devrinin telakkilerini bu seviyeden müdafaa eden bir şair – mütefekkir.⁵¹

Nizâmî'nin ve onun çağdaşı olan diğer bir çok ilim ve edebiyat ehli kimselerin eserlerine bakarak, o devirlerde Kafkasya bölgesinde yaşayan Müslüman Türklerin hemen hepsinin Sünni akideyi benimsediklerini, İran ve diğer bölgelerde meydana gelen yıkıcı *Bâtini-İsmaili* fikir akımlarını benimsemediklerini söyleyebiliriz. Hatta ileriki yıllar içerisinde Moğol istilası önünden kaçan bir çok Sünni ilim ve fikir adamının Anadolu'ya Kafkasya bölgesinden geldiğini biliyoruz. Bu konu ile ilgili olarak ileride geniş bir çalışma yapmayı planlıyoruz.

Genceli Nizâmî, meşhur "*Mahsenü'l – Esrar*"ını kendi adına tanzim ve takdim ettiği cihetle, *Sultan Rûknü'd-Din*, ona musahiplerinden biriyle "*beş bin altın, beş at, fahır hilâtlar ve daha başka birçok hediyeler*" göndermiş ve kendi namını cihanda yaşatacak olan bu esere karşı, *eğer mümkün olsa hazineler bahşedeceğini, ayrıca teşekkür makamında söylemiştir.*"⁵²

Nizâmî-i Gencevî kendi eserlerinde zalimleri kötölemekte, mazlumları haksızlığa karşı mücadeleyle ve başkaldırıya çağırmakta, bazen itiraz, bazen de nasihat yolu ile iktidar sahiplerini zulüm yapmaktan uzak durmaya, adalete ve necipliğe çağırmaktadır.

Müterakki fikirleri ile yaşadığı devrin toplumsal – felsefi hazinesine nadir inciler bağışlayan, büyük mütefekkirin çağımız düşünce tarihi açısından da önemi büyüktür. Eserlerinde hümanist düşünce, vatanperverlik, milliyetçilik vb. büyük ülküleri öne çıkarması, toplumsal hayatın bütün sorunlarına önem vermesi, mertlik, kahramanlık, dostluk ve erdem gibi yüce ahlaki değerleri gelecek nesillere aktarması onun günümüze kadar fikirleriyle yaşamasına neden olmuştur.

Asrın başlıca edebi hususiyetlerinden biri de, Kafkasya sahasında, tarikat edebiyatı nevinin gelişmesidir. Şeyh Mahmud Şebüsterî'nin "*Gülşen – i Râz*"ı, çağın bilginlerinden *Seyyid Yahya Şirvânî*, *Baba Nimetullah Nahçivânî*, *Kemalê'd-Din Erdebilî*, *Emine'd-Din Tebrîzî* gibi tarikat bilginleri tarafından işlenmiş ve hakkında şerhler yazılmıştır.⁵³

⁵⁰ Akalın, Nazir, Nizâmî-yi Gencevî'nin Şahsiyeti, Fikirleri ve Edebi Kişiliği, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995.

⁵¹ Ateş, A., s. 325.

⁵² Köprülü, M. F.; " Selçukiler Zamanında Anadolu Türk Medeniyeti" , Milli Tettebular Mecmuası, 1331, C. II, No. 5, s. 193 – 232.

⁵³ Caferoğlu, A, s. 61, Musayev, T. M; s. 144.